

AZ URÁLI VOKALIZMUS KÉRDÉSEI

MIKOLA TIBOR

1. Az összamojédra – a továbbiakban PS (protoszamojéd) – Janhunen szerint (1977: 9) 10 teljes és egy redukált magánhangzót lehet rekonstruálni az alábbiak szerint:

u	i	ü	i
o	e	ö	e
â			ä
	â		

Német nyelvű szamojéd nyelvtörténeti áttekintésben (Mikola 1988: 219) Janhunen rekonstrukcióját annyiban módosítottam, hogy a PS redukált magánhangzót *â* helyett *ö*-val jelöltem. A módosításomnak két oka volt:

1. Janhunen szerint az *â* legfontosabb forrása PU *u* (Janhunen 1981: 223–),
2. az enyecben a PS redukálnak gyakran *ö* folytatása van (Mikola 1988: 225).

Ezt a két körülményt úgy értelmeztem, hogy a fölteendő $u > \tilde{u} > \tilde{o} > \hat{a}$ fejlődés utolsó előtti stádiuma (*ö*) az enyecben megőrződött. Ez egyszerűbb magyarázatnak tűnt, mint az, hogy az enyecet tekintve $\tilde{o} > \hat{a} > \tilde{o}$ változással számoljunk. Utóbb azonban kétségek merültek fel bennem azzal kapcsolatban, hogy a szamojéd redukált magánhangzó másodlagos-e.

A PFU *u* és a PS *â* viszonyával magam is foglalkoztam (Mikola 1987). Ebből idézek néhány megállapítást (330–) „Die Fortsetzung des PS *â* im Nenzischen ist ein kurzes – nach Janhunen reduziertes – *a*. Früher, im Jahre 1968 habe ich schon darauf hingewiesen (Mikola 1969, 248–251), daß dem nenzischen kurzen *ä* [*<* PS *â*] in den finnisch-ugrischen Sprachen meist *u* entspricht. Neulich hat Janhunen eine längere Arbeit über den Wortschatz der uralischen Grundsprache veröffentlicht. ... [Janhunen 1981]. Aus den zur Verfügung stehenden etymologischen Material zieht auch er die Folgerung, daß die häufigste finnisch-ugrische Entsprechung des PS *â* PFU *u* ist...

Was das Verhältnis von PS *â* zu PU *u* anbelangt, ist es nicht selbstverständlich, daß nur *u* die ursprünglichere Lautform repräsentieren kann. H. Katz ist der Meinung – das ist eine mündliche Mitteilung von ihm – daß nicht das *u*, sondern der reduzierte Vokal älter ist. Er hat mich darauf aufmerksam gemacht, daß das *â* meist neben labia-

len (*m, p*) oder solchen Konsonanten (z.B. *k*) auftritt, die eine labialisierende Wirkung ausüben. Daher liegt die Annahme nahe, daß *ä* labialisiert wurde: *ä* > *ö* > *ü* > *u*.”

Legutóbb Helimskij szolt hozzá a PS redukált vokális kérdéséhez (Helimskij 1993). Abból indul ki, hogy a nganaszan magánhangzó-illeszkedés szabályai alapján sok esetben megállapítható az első szótagi vokális eredeti veláris, ill. palatális volta. A mai ngan. *i* pl. *i, j* és *ü* előzményre megy vissza. A toldalékokban jelentkező magánhangzó minősége attól függ, hogy az első szótagban *i, ü* vagy *j* állt-e:

PS **mi-* ‘odaad’: *mišiaðy* Prät. Sg3. obj.

PS **pi-* ‘megfő’: *hiñšia* Prät. Sg3. subj.

PS **jür* ‘zsír’: *d’irti* PxSg3.

PS **küntä*¹ ‘kőd’: *kintäðy* PxSg3.

PS **mijtä* ‘máj’: *mitäðu* PxSg3.

PS **jintä* ‘ij’: *d’intäðu* PxSg3.

Ugyanez a kettősség mutatkozik PS *ä* esetében is:

PS **mānā* ‘tojás’: *mānuðu* PxSg3.

PS **pān-* ‘fon’: *honu”atu* Präs. Sg3. obj.

PS **sājma* ‘szem’: *šejmiðy* PxSg3.

PS **tā-* mutató névmás töve: *tānj* ‘ott’.

Mindebből Helimskij megalapozottan következtet arra, hogy a nganaszan alapján két PS redukáltat kell föltételezni, egy velárisat: *ä* és egy palatálisat: *ä̃*. Egy nyelv alapján csak óvatosan szabad messzemenő következtetéseket levonni, de Helimskij következtetése megalapozottnak tűnik, s egyébként az egyetlen PS redukáltat is a nganaszan alapján rekonstruálta Janhunén. Janhunén a nyenyec-enyec alapnyelv mélyparadigmájában is számolt palatális redukálttal, azonban külön nyelvi fejlődés eredményének tartotta, amely „talán sohasem volt konkrétan realizálódó (felszíni) fonéma” (Janhunén 1975–76: 169–170). A finnugor nyelvek példaanyaga is alátámasztja a kettősséget. PS *ä* esetében a finnugor nyelvekben palatális vokális áll, többnyire *i*, pl. PS **sājma* ~ PFU *šilmä*, PS *tä* ~ PFU *tä-, te-, ti*. Janhunén csak szótagvégi *i* előtt gondol PU *i* > PS *ä* fejlődésre, de Helimskij példái azt valószínűsítik, hogy ezzel a megfelelővel szélesebb körben kell számolni.

Mindezek alapján a PS-ra két redukáltat tételezünk fel: *ä* és *ä̃*.

Főntebb már utaltam rá, hogy Janhunén PU *u* > PS *ä̃*, illetve néhány szóban PU *i* > PS *ä* fejlődést tételez fel. Azt is megemlítettem, hogy Katz valószínűbbnek tartja a redukált eredetibb voltát. A PS *ä̃* kimutatása kapcsán Helimskij (i. h.) foglalkozik a finnugor nyelvi megfelelésekkel is. Megállapítja, hogy a PU *i* > PS *ä̃* fejlődés nemcsak

¹Janhunén a PS adatokban mindig *ä̃*-t, a nganaszan szavakban *ä̃*-t ír. Helimskij PS rekonstrukcióiban *ä̃* (palatális) és *ä* (veláris) jelölést használ.

szótagvégi *l* előtt ment végbe, mint Janhunen és Sammallahti gondolja (Janhunen 1981: 247, Sammallahti 1988: 484), hanem más helyzetekben is. Több – részben új – etimológiára hivatkozik, például:

PU **itā*- ‘megjelenik’ ~ PS **ätä*- ‘láthatóvá válni, látható lenni;

PU **ipse* ‘szag’ ~ PS **äpta* ua.

Helmszkij etimológiáira később részletesebben kitérek. Vizsgáljuk meg most azt a kérdést, hogy a PU *u*, *i* > PFU *u*, *i*, PS *ä*, *ä* vagy a PU *a*² > PFU *u*, *i*, PS *ä*, *ä* fejlődés tűnik-e valószínűbbnek!

Egy korábbi írásomban (Mikola 1987) a redukált magánhangzó eredetibb volta mellett érveltem. Mivel az esetek túlnyomó többségében az *u* > *ä* változásról volt szó, érvelésem főleg arra irányult. Ha Helmszkij nyomán *i* > *ä* változással is számolnunk kell, az *u* > *ä* kapcsán elmondottak, mutatis mutandis, az *i* > *ä* viszonyra is vonatkoznak. Így érveltem a Janhunen által föltett redukálódás ellen (i. m. 332): „Wenn *u* in einer Sprache reduziert wird, wird die so entstandene leere Stelle des engen, labialen Velarvokals durch Engerwerden der halboffenen und offenen Vokale ausgefüllt, wofür wir in mehreren Sprachen Beispiele finden, so z. B. im Tscheremissischen, Tschuwasschischen, eventuell auch im Mordwinischen. Im Samojedischen ist aber kein solches Engerwerden zu beobachten. Janhunen schreibt zwar, dass auch PS *u* auf PU *u* zurückgeht und setzt somit eine Spaltung des PU *u* in *u* und *a* im PS voraus. Die Stelle des *u* wäre also nie leer gewesen. Ich halte aber diese Annahme für unwahrscheinlich. Auch die Frequenz der Vokale im PS spricht gegen diese Hypothese. Ich habe die Frequenz der fürs PS rekonstruierten Vokale berechnet. Ich habe nur die erste Silbe der sicheren Etymologien berücksichtigt. Als Quelle diente natürlich das Buch von Janhunen „Samojedischer Wortschatz“.

Die Frequenz der einzelnen PS Vokale ist die folgende: *ä* 112, *a* 92, *e* 89, *i* 67, *ä* 63, *u* 54, *o* 37, *ę* 34, *j* 27, *ü* 23, *ö* 1. Das *ä* war also der weitaus häufigste Vokal des PS und konnte meiner Meinung nach nicht durch Spaltung aus PU *u* entstehen. Ich weiss nicht, ob es Sprachen gibt, in denen *u* viel häufiger ist als andere Vokale.” Veenker végzett vizsgálatokat a fonémák gyakoriságával kapcsolatban. A votjában a magánhangzók előfordulásának arányai a következők: *j* 24,75, *o* 19,34, *e* 15,43, *i* 15,03, *a* 12,02, *u* 11,82, *ę* 1,60. (Veenker 1981). A magyarban az első szótagi magánhangzók között az *u* 1,01%-kal van képviselve, a finnben 6,20 %-kal (Veenker 1982). A továbbiakban az első szótagi vokálisokról közöljük az adatokat. Először lássuk a votják adatokat: *o* 24,95, *u* 22,41, *j* 18,82, *i* 12,26, *a* 12,26, *e* 5,92, *ę* 3,38 (Veenker 1981b: 208). A komi-permják adatok a következők: *u* 13,50, *o* 19,83, *a* 12,45, *ę* 8.65

²A PU-ra föltehető redukáltnál nem szükséges *ä* vagy *ä* jellel veláris vagy palatális jellegre utalni. A PU *a* hangrendi szempontból semleges lehetett.

stb. (Veenker 1979a: 23). Az északi-vogulban ezt találjuk: *u* 9,36, *a* 25,14, *o* 19,08, *i* 6,61, *j* 0,73 stb. (Veenker 1979b, 319). Az osztjákban (középső obi nyj.) ez a rövid vokálisok gyakorisági sorrendje az első szótagban: *ő*: 18,61, *i*: 17,15, *ā*: 14,05, *ū*: 9,85 (Veenker 1981c: 91). A cseremiszi adatok sem mutatnak az *u* rendkívüli gyakoriságára: *u* 17,21, *o* 21,11, *ā* 18,03, *a* 14,34, *i* 7,79 stb. (mezei cseremiszi), illetve *u* 5,85, *a* 29,44, *ā* 7,10, *a* 16,91, *i* 6,68 stb. (hegyi cseremiszi) (Veenker 1980: 114, 119). Lássuk a mordvin arányokat: *u* 10,80, *i* 17,06, *o* 17,93, *e* 18,36, *a* 1,94, *ā* 8,21, *a* 25,70 (moksza), *u* 12,00, *i* 23,33, *o* 16,00, *e* 21,78, *a* 26,89 (erza) (Veenker 1981, 45,56). Végezetül a zürjén adatokat közlöm: *u* 17,77, *i* 12,21, *j* 11,99, *o* 17,99, *e* 16,70, *e* 8,35, *a* 14,99 (Veenker 1978–79: 443). Megemlítem még Hajdú statisztikáját, amelyet egy 1000 hangból álló nyenyec korpusz alapján készített (Hajdú 1968: 26–27). A korpuszban 420 magánhangzó fordult elő a következő megoszlásban: *a* 143, *ā* 88, *e* 55, *i* 39, *i* 31, *u* 14, *ū* 22, *o* 15.

A statisztikák megerősítik korábbi gyanúmat, hogy nemigen létezik olyan nyelv, amelyben az *u* gyakorisága messze meghaladja a többi magánhangzóét. A zürjénben és a votjákban ugyan az *u* a 2. helyen áll kevéssel lemaradva az *o* mögött, a PS-ban azonban az *u* és a belőle kihasadt *ā* együttes gyakorisága közel kétszerese lenne a sorrendben következő vokálisok frekvenciájának. Rendkívül gyakori a hegyi cseremiszi palatális redukált *a*, az azonban palatális magánhangzókból keletkezett (*i*, *e*, *ū*). Ezért továbbra is igen kétségesnek érzem azt a föltevést, hogy a PU *u* a PS-ban kettéhasadt volna.

Itt jegyzem meg, hogy bár Janhunen legutóbbi idevágó munkájában (Janhunen 1981) a szamojéd *ā*-t tekinti másodlagosnak, a fordított magyarázatot is lehetségesnek tartotta. Idézek 1982-ben (!) megjelent írásából: „In Proto-Samoyed, a reduced vowel **ā* was a distinctive unit of the vowel paradigm, and it is possible that it should be derived from an independent PU phoneme. The problem is complicated, however, by the fact that some of the occurrences of the Proto-Samoyed reduced vowel seem to be explainable in terms of combinatory phenomena.” (Janhunen 1982: 25).

Ha számba vesszük a PU-ra feltételezett *a* folytatásait a finnugor és a szamojéd nyelvekben, s az uráli nyelvekből kirajzolódó képet összehasonlítjuk az indoeurópai nyelvek redukált vokálisának a fejlődésével, messzemenő egyezéseket figyelhetünk meg a PU és a PIE *a* sorsában. A PIE *a* a nyelvek többségében *a*, a szanszkritban *i* magánhangzót eredményezett, pl. latin *pater*, görög *πατήρ*, szanszkrit *pitar-* stb. Föltevésünk értelmében a PU *a* a szamojéd nyelvekben – a nganaszán és az enyec kivételével – *a*-vá alakult, a finnugor nyelvekben pedig *u*-vá, ill. *i*-vé változott, pl. PU *māna* ‘tojás’: fi. *muna*, lp. N. *mānne*, mord. E *mona*, cser. KH *mānā*, osztj. V. *mon* ‘penis’, vog. T *man* ‘Hode’, magyar Nyj. *mony*, ngan. *mānu*, eny. *mona*, szelk. Ty. *man* ‘penis’, kam. *muni*, koib. *муны* (MSzFgrEl. s.v. *mony*, Janhunen 1977, s.v. *mānā*); PU *āptā* ‘szag’: lp. N *hāk’set* ‘szagol’, mord. *opās*, cser. KH *ūpš*, zürj. *is*, osztj.

V *ēwəl*, vog. TJ *et*, magyar *íz*, ngan. *ŋəbta*, nye. *ŋəbt*, eny. *óbto*, szelk. Pr. *apti*, kam. *pu'btu* (MSZFgrEl. s. v. *íz*, Janhunen 1977, s. v. *ŋəptā*, Helimskij 1993: 130). A PU *a* fejlődésére visszatérek még a második szótag vokalizmusa kapcsán.

2. A Janhunen által rekonstruált PS vokalizmushoz még a következőket jegyzem meg. A PS *o*, *u*, *e*, *i* feltételezése, úgy gondolom, nem igényel különösebb indoklást. Ezek a hangok a világ legtöbb nyelvében megvannak, valamennyi szamojéd nyelv ma is ismeri őket, kétségtelen, hogy megvoltak a PS-ban is. Két nyílt magánhangzóval lehet számolni. Janhunen a maximális disztinkció elve alapján a korábban szokásos *a/ā* oppozíció helyett *ā/ā̃* párt tételez fel, s az elvi megfontolás mellett hivatkozik a nganaszan nyelv vallomására is (Janhunen 1975–76: 169). A kamasz-kojbál is eredeti labiális vokálisra enged következtetni (Mikola 1988: 220; Sammallahti 1988: 455).

Az *ū* és az *ō* a nyenyec valamint a déli-szamojéd képviseltek alapján egyértelműen posztulálható a PS-ra. A nyenyec nyelv történetének egy korábbi szakaszában *Cʰ > Cʰʰ* változást kell feltételezni (Mikola 1969), mivel a nyenyec *pu-*, *t'u-*, *t'o-* stb. kezdetű szavak szókezdő konzonánsának lágyítottsága nyilvánvalóan szekundér, a rákövetkező eredetileg palatális vokális hatására alakult ki. Lehtisalo PS *u* és *q* hangokkal számolt, s arra is rámutatott, hogy a déli szamojéd nyelvek megőrizték a magánhangzók palatális és labiális jellegét (Lehtisalo 1927: 84, 107). Janhunen előbb az ős-északiszamojédra, majd a PS-re rekonstruálta az *ū* és *ō* fonémákat (Janhunen 1975–76, 168–169, ill. 1977). A PS *ū* nem vezethető vissza a PU-ra (Janhunen 1981: 247, Sammallahti 1988: 484).

Még a PS *i* és *ɛ* fonémákhoz fűzök rövid megjegyzést. Már Lehtisalo föltételezett összamojéd *i* és *ɛ* vokálisokat (Lehtisalo 1927: 79–80). Janhunen megerősítette Lehtisalo nézetét (Janhunen 1975–76: 171; 1981: 247). Janhunen és Sammallahti szerint az *i* föltételezése a PU-re is indokolt, de a PS *i* nem egyenes folytatója a PU *i*-nek (Janhunen 1981: 246–247, Sammallahti 1988: 484–485). A PU *i* a PS-ban több hangtani helyzetben is nyíltabbá vált, *ɛ*-t eredményezett (u.o.).

3. Az első szótag vokalizmusával kapcsolatban fölmerül még az a kérdés, hogy az eddigiekben tárgyalt 10 teljes és 1 redukált vokális mellett föl lehet-e tételezni hosszú magánhangzókat és/vagy diftongusokat is a PS-ra. Lehtisalo úgy látta, hogy az összamojédban megvolt a kvantitás-korreláció (i. m.). Három kvantitást is megkülönböztet: rövid, félhosszú (˘) és hosszú (ˉ), amelyek között gyakori váltakozás mutatkozik. Etimológiáiból, anyagának csoportosításából nem rajzolódik ki rendszer, maga is látja, hogy további adatokra, kutatásokra van még szükség. Lehtisalo *i*-s diftongusokat is föltesz az összamojédra.

Sammallahti (1975: 101–) és Janhunen (i. m.) nem számolnak ős-északiszamojéd hosszú magánhangzókkal. A diftongusokról Janhunen külön szól (1975–76: 172–174), s számos *j* utótagú és egy-két *w* utótagú kettőshangzót tart rekonstruálhatónak.

Megállapítja, hogy „A diftongusok rekonstruálásában a példaanyag csekélyisége mellett a gyakori neutralizációk is okoznak nehézségeket.” A nganaszan hangtörténet tárgyalása során utal arra, hogy „Néhány esetben, a legkövetkezetesebben eredeti egy-szótagú szavakban azonban egyszerű magánhangzónak (általában **o*, **ō*, **ā*) is lehet diftongus folytatója, pl. C *t'ua*, *t'ua* 'Flügel', M *tūā* < **toj* (> nye. *to*); C *~oa* 'Thür', T *ŋua*, M *ŋoa* < **ŋō* (> nye. *ŋo*). E jelenség csak a szinkrón viszonyok teljesebb értékelése alapján magyarázható meg.” (i. m. 178).

Janhunén később másképp értelmezte a nganaszan adatok nyelvtörténeti hátterét: a diftongust tekintette eredetibbnek, s a nganaszan alapján egy sor *ā* utótagú PS kettőshangzót tételezett fel (Janhunén 1977; 1981: 240–). Sammallahti csatlakozott Janhunén nézetéhez (1988: 496).

Janhunén etimológiai szótárának (1977) rekonstrukciói azt mutatják, hogy leggyakrabban az *iā*, *uā*, *āā* diftongus fordult elő, de esetenként más kettőshangzókra is akad példa: *oā*, *eā*, *ēā*, *ōā*, *ūā*. Nem találunk *jā*-t tartalmazó rekonstrukciót, feltűnőbb azonban, hogy az *ā* palatális párja, az *ä* sem alkot kapcsolatot az *ā*-vel.

A PS *ā* utótagú diftongusok második elemét Janhunén egy közelebből meg nem határozható (veláris?) mássalhangzóból (?) eredezteti, amelyet *x*-szel jelöl (Janhunén 1981: 22–). Sammallahti elfogadja Janhunén feltételezését, és röviden így mérlegeli a lehetőségeket: „The phonetic nature of /*x*/ is unclear. On the basis of Ob-Ugric evidence, it is possible that /*x*/ in fact represents two different sounds, a laryngeal (? *ʰ*/, ? *ʳ*/) yielding a long vowel in Proto-Ob-Ugric, and a velar /*g*/ or /*g*/ giving the spirant /*g*/. It is also possible that /*x*/ is merely syllable boundary reconstructed in cases which originally had two successive heterosyllabic vowels: the phonotactic peculiarities of /*x*/ call for a thorough examination.” (Sammallahti 1988: 482.)

A Janhunén által bevezetett /*x*/ problematikáját még sokszor fogják elemezni. Dolgozatom keretei azonban ez a téma meghaladja.

A *-j* és *-w* utótagú diftongusokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy Janhunén már északi-szamojéd hangtörténetében is többnyire idézőjelben szól a kettőshangzókról: „diftongusok”, később viszont a *j*-t és a *w*-t is a mássalhangzók között tárgyalja (1975–76: 172–174; 1981: 33).

A PS vokalizmusról eddig elmondottakat úgy összegezzük, hogy az első szótagban a következő vokálisok fordultak elő: 10 teljes és 1 redukált magánhangzó, valamint számos *ā* utótagú diftongus.

4. A második szótag vokalizmusa általános felfogás szerint sokkal szegényebb volt, mint az első szótagé. A szakirodalomban sokáig az a nézet uralkodott, hogy a második szótagban csak 3 vokális, az *a*, az *ā* és az *e* fordult elő. (Itkonen 1962, 197; Hajdú 1966, 51; Hajdú 1988, 123; Rédei 1986, 223). Collinder négy magánhangzóval számolt a 2. szótagban: *a*, *ā*, *e*, és *ō* (= *e*) (Collinder 1960: 187), de *ō* a első szótagban

δ (φ) és γ (η) meglétét is föltételezte (i. m. 159–, 165–). Wickman mutatott rá, hogy Collinder nézete alapján a 2. szótagban tkp. csak két magánhangzó-fonéma jelentkezett volna, hiszen a második szótag négy magánhangzója két fonéma realizációjának értékelendő, mivel az $a \sim \bar{a}$, ill. $e \sim \bar{e}$ allofónok jelentkezését a magánhangzó-harmónia automatikusan szabályozta volna (Wickman 1962: 673–674, Hajdú 1988: 123).

Janhunen és a nyomában Sammallahti lényegében olyan 2. szótagi vokalizmust rekonstruál a PU-ra, amilyen Wickman főntebb ismertetett írása szerint Collinder nézetéből következik. Úgy vélik, hogy a 2. szótagban \bar{a}/\bar{a} , ill. \bar{i}/\bar{i} párokkal lehet számolni, s hogy a magánhangzó-harmóniától függött a veláris, ill. a palatális allofón jelentkezése (Janhunen 1981, 246–, Sammallahti 1988, 481). Szerintük a PS-ban az \bar{i} és az \bar{i} hangban egybeesett, az \bar{a} is az \bar{a} azonban megőrződött (i. h.).

Itt újra az uráli hangtörténet alapkérdései kerülnek szóba, amelyek részletes, monografikus feldolgozást kívánnának. Janhunen és Sammallahti sem foglalkozott részletekbe menően a PU magánhangzó-harmónia problematikájával, nézeteik azért természetesen még helytállónak bizonyulhatnak. Az általuk adott rekonstrukciók teljes magánhangzó-harmóniát mutatnak, s ebben döntő szerepe van annak, hogy az $i \sim \bar{i}$ pár alapnyelvi meglétét mind az első, mind a második szótagra föltételezik. A PU \bar{i} lenne tehát az alapnyelvi teljes illeszkedés záloga. Ebben az összefüggésben kicsit furcsa, hogy azok a nyelvek, ahol megvan a magánhangzó-harmónia, többnyire nem ismerik az \bar{i} -t, amelyekben viszont van \bar{i} , ott rendszerint nincs magánhangzó-illeszkedés. Kivétel a keleti osztják, ahol az $i \sim \bar{i}$ párt is felhasználó teljes magánhangzó-harmónia él, a többi nyelvre viszont, leíró szempontból, érvényes az, amire főntebb utaltam.

A PU második szótagi vokalizmus kérdése szorosan összefügg a magánhangzó-harmónia és a redukált vokális problémájával. Sammallahti (1979: 65) korábban azt a hagyományos nézetet képviselte, hogy a második szótagban $a \sim \bar{a}$, valamint e fordult elő. Később azonban álláspontja megváltozott: a második szótagra \bar{a}/\bar{a} , ill. \bar{i}/\bar{i} párt tételezett fel, s ezzel együtt teljes magánhangzó-harmóniát (1980: 3–5).

Janhunen felfogása hasonló módon változott meg. Nézetének megváltozását így indokolja: „Samojedissa suomalais-permiläisillä $*i$ -vartaloilla on kauttaaltaan erityypiset vastineet kuin väljään vokaliin päättäneillä vartaloilla, mikä osoittaa vartalo-tyypin eron kantauralilaiseksi (ks. esim. Helimskij 1976). Samojedi ei kuitenkaan anna selvää osviittaa jälkitavujen ei-väljän vokaalin paradigmaattisesta identiteetistä, vaan osoittaa lähinnä redusoituneeseen kvaliteettiin. Myös uralilaisen kantakielen kannalta olisi mahdollista olettaa, että jälkitavujen ei-väljä vokaali on ollut ensitavun paradigman ulkopuolelle jäänyt, kvalitatiivisesta differentioitumaton redusoitunut vokaalifoneemi (näin Janhunen 1981). Toisaalta mikään ei estä myöskään olettamasta, että suomalaispermiläisen kantakielen jälkitavun suppea vokaali palautuu jo kantauralilaiseen suppeaan vokaalikvalitettiin. Tällöin suppean vokaalin on kantauralissa täy-

tynyt noudattaa vokaalisointua ja edustua etuvokaalisissa sanoissa **i*-nä, takavokaalisissa sanoissa **j*-na (näin Sammallahti 1980b). Tämä jälkimmäinen selitys lienee fonologisen kokonaiskuvan kannalta yksinkertaisempi.” (Janhunen 1981: 230).

Magam inkább Janhunen korábbi nézete felé hajlok, mert úgy látom, hogy az van inkább összhangban az uráli nyelvek történetéből kirajzolódó képpel.

Valószínűnek tartom, hogy a PU-ban a második szótagban *a/ä*, ill. *a* fordulhattott elő, amiből a következő vokalizmus-struktúrák adódnak:

a, o, u – a
 ä, e, i – ä
 ə – a
 ə – ä
 ə – ə
 a, o, u, – ə
 ä, e, i – ə

A fentiekből kiderül, hogy a protouráliban nem számolok *j*-vel és *ü*-vel, s hogy a PU *ä* helyett *a*-t tételezek fel. PU *j*-t azért nem tartok valószínűnek, mert az együtt járna a teljes magánhangzó-harmóniával, amiben – számos kutatóval összhangban – nem hiszek. Ami a PU *ü*-t illeti, ha lett volna, a másik két PU zárt vokálishoz (*u*, *i*) hasonlóan összefüggést kellene mutatnia a PS *ə*-vel.

Azt Sammallahti is elfogadja, hogy a finnugor nyelvek nem indokolják 2. szótagi *j/i* pár rekonstruálását, s a PFU-ban a következő 2. szótagi vokálisokkal számol

i
 ä ä

(Sammallahti 1988: 487). A szamojéd nyelvek sem indokolják két 2. szótagi zárt magánhangzó föltételezését, ennek megfelelően a PS-re az alábbi vokálisokat sorolja fel:

ä ä (i. m. 485)
 ə

Ha pedig külön-külön sem a finnugor, sem a szamojéd nyelvek nem indokolják, hogy a második szótagra *j/i* párt tételezzünk fel, akkor ebből ha nem is feltétlenül, de nagy valószínűséggel az következik, hogy a PU-ra sem indokolt két zárt második szótagi vokálist posztulálni.

A magánhangzó-illeszkedésnek a PU-ra föltételezhető szabályai a fönti felsorolásból kiolvashatók. A további toldalékolás (ragok, képzők fölvétele) úgy alakulhatott, hogy – amennyiben a rag *a/ä* vokálist tartalmazott – az *-a* és *-ə* tövek álltak szemben az *-ä* tövekkel (nem palatális/palatális).

Amikor a PU *a* a finnugorban teljes hanggá alakult, nagy szerepe volt a 2. szótagi vokalizmusnak: *-ä* tövű szavakban *a* > *i*, *a* és *a* tövű szavakban *a* > *u* változás ment végbe, pl. PU **šalmä* 'szem' > PFU **šilmä*, ide tartoznak Helimskij később említett etimológiái is; PU **mäna* 'tojás' > PFU **muna*, PU **mäka* 'hát, hátsó rész' > PFU **muka* (vö. finn *mukana* stb., Sammallahti 1979, 32), PU **kära* 'kés' > PFU **kura* (vö. finn *kuras*); PU **səŋə* 'nyár' > PFU **suŋi* (vö. finn. *suvi*). Miért nem fejlődött a nem-palatális tövű szavak *a*-je *i*-vé? Ez a kérdés azért merülhet fel, mert egy párhuzamos *a* > *i*, ill. *a* > *i* változás tetszetősebbnek, rendszerbe illőbbnek tűnhet. Tudjuk azonban, hogy a zárt vokálisoknál az *u* – *i* ellentét a par excellence veláris-palatális különbség, hiszen a labializáció a veláris sajátosságot emeli ki. S mint már utaltam rá, a PU-ban valószínűleg nem volt meg az *i* fonéma. Az *u* (< *a*) pozícióját az is erősíthette, hogy az *a* ~ *a* és *a* ~ *a* struktúrájú szavak között igen jelentős azoknak az aránya, amelyekben a mássalhangzó-környezetnek erős labializáló hatása volt (lásd Janhunen 1981 és Sammallahti 1988 példatárát 272–, ill. 536–).

A második szótagban más volt a helyzet. Úgy látom, ott csak illabiális magánhangzók fordulhattak elő. Ez a valószínű körülmény amellest szól, hogy a nyílt vokálisok oppozícióját sem *ä* – *ä*, hanem *a* – *ä* formában tételezzük föl a PU-ra. Problemátikus lenne ugyanis az 1. szótagban *ä* – *ä*, a 2.-ban *a* – *ä* párt rekonstruálni. Ez a kételkedő megjegyzés nem érinti a PS *ä* rekonstruálását. Mivel a PU alighanem csak egy zárt illabiális magánhangzót ismert, az *i*-t, a 2. szótagban csak *a* > *i* változás mehetett végbe. A PS-ban az első szótagi redukált vokális megőrződött, s kisebb átrendeződéssel megmaradt a 2. szótagi struktúra is: *a/ä* – *a*. A PU-hoz képest a változás egyrészt az, hogy egyes szavakban a 2. szótagi *-a* redukálódott (Janhunen 1981: 226–230), másrészt az, hogy PU nyílt első szótag után a PS-ban a 2. szótagi *a* lekopott (Janhunen 1981: 230–234). Mindez azt eredményezte, hogy létrejött a mássalhangzós tövű, egy szótagból álló szavak csoportja, s hogy jelentősen csökkent az *-a* tövű szavak száma. Így a kétszótagú szavak körében dominánssá vált a 2. szótagban *a/ä* vokálist tartalmazó típus, tehát jelentős túlsúlyba kerültek azok a szavak, amelyekben érvényesült a magánhangzó-harmónia. A palatális/veláris illeszkedés szerepének növekedésével magyarázható az, hogy a redukált vokális *ä* és *ä* allofónokra hasadt ketté, s talán az *i/i* és *e/e* kettősség kialakulása is kapcsolatba hozható a fentebb leírtakkal.

E logikusnak tetsző föltevésből az következik, hogy a Helimskij által kimutatott *ä* forrását a PU *a* – *ä* vokalizmust mutató szavakban kell keresnünk. Helimskij adatai (1993: 130) nem cáfolják ezt a hipotézist. Röviden utalok etimológiáira:

1. PU *e*- névmástő. Megjegyzi, hogy *i*-t is lehet rekonstruálni.

A névmástőből számos származékot képeztek, amelyek közül csak néhány olyat említek meg, ahol az első szótagban *i*, a másodikban **ä* áll: finn *e-ttä* 'hogy', észt *i-ga*

‘mindegyik’, mord. M *e-mbä* ‘wenn, als, nachdem’, oszjt. V *i-t* ‘jetzt’, vog. *i-n* ‘jetzt’ (UEW 67).

2. PU *ipse* ‘szag’, PS *äpta*, ngan. *ḡäpta-*

Az UEW PU *ipə ~ ipə-sə ~ ipə-śə* rekonstrukciót ad (83), ahol az *ə* magánhangzó-jelölés arra utal, hogy a vokálist nem lehet egyértelműen rekonstruálni, tehát akár *ä* is lehet. Janhunen PU *ipsi* alakot rekonstruál (1981: 253), rámutatva arra, hogy a PS *ä – ä*, finn-permi *i – i* megfelelés ebben az egy etimológiában jelentkezik.

3. PU *itä-* ‘megjelenik, láthatóvá válik’

4. PU *kinə-lə* ‘könny’. Az *ə* tkp. nyitva hagyja a 2. és a 3. szótagi vokális kérdését.

5. PU *mirkə* ‘felsőkar, szárny’. A PS-ra Helimšzkij **märki*, Janhunen (1977) **märkä* alakot rekonstruál.

6. PU *piłmə* ‘sötét’, PS *päjmi-*, Janhunen **pajmā* (1981: 237).

7. PU *piša* ‘epe, zöld’, PS *pätä*, Janhunen *pâtä* (1977).

A finnugor nyelvekből csak az ellentmondásos hangalakú mordvin szó tartozik esetleg az etimológiába. Az egyeztetést az UEW is kérdőjellel hozza, s a következő adatokat adja meg: E *piže*, M *piža* (384). A PU rekonstrukció nyilván a moksa adat miatt lett *-a* végű, hiszen a szamojéd nyelvek *-ä*-re mutatnak. Meglepő, hogy a moksa megfeleléseket nem adatolták bővebben. Az erza *-e* korábbi *-ä*-re megy vissza, aminek a moksában *-ε* *-ä* lenne a folytatása. Nos, a források általában ilyen végződéssel közlik a moksa szót: MRSI *ну́же*, Juhász 1961 *piže*, Paasonen 1953 *piže*, Keresztes 1990 *piža*. Paasonen nagy szótára is palatális véghangzót ad meg az esetek túlnyomó többségében (Paasonen–Heikkilä 1994: 1697–1699), nem értem, miért kell egyedül csak a szórványosan található *-a* végű moksa megfelelést közölni, figyelmen kívül hagyva a szabályos *-ε* végű szavakat. Mindezek alapján PU *piša* helyett *pišä* rekonstruálható.

Hogy a PS korai szakaszában megvolt a magánhangzó-harmónia, azt az is alátámasztja, hogy a PS lokatívuszrag *-kânä ~ -känä*, a prolatívuszrag pedig *-mânä ~ -mänä* alakban rekonstruálható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Collinder, Björn 1960: *Comparative grammar of the Uralic languages*, Stockholm, Amqvist & Wicksell.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1968: *Chresthomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1988: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Helimskij, Jevgenij A. 1976: O sootvetsvijah ural'skikh a i e-osnov v tazovskom dialekte sel'kupskogo jazyka, *Sovetskoe Finno-ugrovedenie* 12, 113–132.
- Helimskij, Jevgenij A. 1993: *Hajdú Péter 70 éves*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 125–133.
- Itkonen, Erkki 1962: Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache, *Ural-Altäische Jahrbücher* 34, 184–210.
- Janhunen, Juha 1975–76: Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez. Vokalizmus. Az első szótagi magánhangzók, *Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20, 165–188.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita* 17, Helsinki, Castrenianum.
- Janhunen, Juha 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta, *Journal de la Société Finno-ougrienne* 77, 219–274.
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.
- Juhász Jenő 1961: *Moksa-mordvin szójegyzék*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Keresztes László 1990: *Chresthomathia morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Lehtisalo, Toivo V. 1927: *Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen = Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 56, Helsinki, SUS.
- Mikola Tibor 1969: Die Entstehung der Palatitätskorrelation im Samojedischen, *Ural-Altäische Jahrbücher* 41, 164–168.
- Mikola Tibor 1987: Einige Probleme der samojedischen Vokalgeschichte, in Rédei Károly szerk.: *Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen*, Wien, VWGÖ, 330–335.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Denis Sinor ed., *The Uralic languages*, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 219–263.
- MRSl = *Mokšansko–russkij slovar'*, 1949, Moszkva, GosIzdInostrNacSlov.
- MSzFgr. = Lakó György főszerk. 1967–78, *A magyar szókészlet finnugor elemei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Paasonen, Heikki 1953: *Mordwinische Chrestomathie*, 2. Auflage, Helsinki, SUS.
- Paasonen, Heikki–Kaino Heikkilä 1994: *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch N–R*, Helsinki, SUS.

- Rédei Károly 1986: A magánhangzó-harmónia kialakulása a PU ~ PU alapnyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* **88**, 220–228.
- Sammallahti, Pekka 1975: Über das Vokalsystem im Urnordsamojedischen, *Finnisch-Ugrische Forschungen* **41**, 86–112.
- Sammallahti, Pekka 1979: Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache, *Finnisch-Ugrische Forschungen* **43**, 22–66.
- Sammallahti, Pekka 1980a: Vowel Harmony: Introduction, in Osmo Ikonen ed.: *Congressus quintus internationalis fennougristarum III*, Turku, Suomen Kielien Seura, 3–7.
- Sammallahti, Pekka 1980b: = Diakroninen kielentutkimus Suomessa 1900-luvulla, in: *Suomen kielitiede 1980-luvun kynnyksellä*, Turku, Suomen Kielitieteellinen Yhdistys, 57–68.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical Phonology of the Uralic Languages, in Denis Sinor ed.: *The Uralic languages*, Leiden–New York–Kopenhagen–Köln, Brill, 478–554.
- UEW = Károly Rédei 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Veenker, Wolfgang 1978–79: Zur phonologischen Statistik der syrjänischen Sprache, *Etudes Finno-ougriennes* **15**, 435–445.
- Veenker, Wolfgang 1979a: Zur phonologischen Statistik der komipermjakischen Sprache, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* **3**, 13–27.
- Veenker, Wolfgang 1979b: Zur phonologischen Statistik der wogulischen Sprache, in: *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 305–346.
- Veenker, Wolfgang 1980: Zur phonologischen Statistik der čeremissischen (marischen) Sprache, *Sovetskoe Finnougrovedenie* **16**, 106–134.
- Veenker, Wolfgang 1981a: Zur phonologischen Statistik der mordwinischen Schriftsprachen, *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge* **1**, 33–72.
- Veenker, Wolfgang 1981b: Zur phonologischen Statistik der wotjakischen Sprache, in Bereczki Gábor–Molnár József szerk.: *Lakó Emlékkönyv*, Budapest, ELTE, 196–213.
- Veenker, Wolfgang 1981c: Problemy fonologičeskoj statistiki hantyjskogo jazyka, in: *Teoretičeskie voprosy fonetiki i grammatiki jazykov narodov SSSR*, Novosibirsk, Novosibirskij Gos. Univ., 87–96.
- Wickman, Bo 1962: Some remarks on the problem of Fenno-Ugric vocalism, *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* **125**, 671–679.

FRAGEN DES PU-VOKALISMUS

TIBOR MIKOLA

Sammallahti und Janhunen haben ermittelt, dass für das PS ein reduzierter Vokal vorausgesetzt werden muss, dem in den finno-ugrischen Sprachen in der Regel der Vokal *u* entspricht. Helimskij hat nachgewiesen, dass im PS das Vorhandensein eines reduzierten palatalen und velaren Vokals vermutet werden kann, und dass dem palatalen Schwa im Finnougrischen ein *i* (dem velaren ein *u*) entspricht.

Was das Verhältnis zwischen den samojedischen und den finnougrischen Sprachen anbelangt, so sind die erwähnten Forscher der Meinung, dass das *u* bzw. das *i* im PFU den ursprünglichen Zustand repräsentieren, und dass die reduzierten Varianten im Samojedischen sekundäre Formen sind.

Janhunen führt sowohl das *ə* im PS als auch das *u* im PS auf das *u* des PU zurück, woraus auf Grund des etymologischen Wörterbuches (Samojedischer Wortschatz) von Janhunen folgt, dass das *u* im Vokalsystem des PU der häufigste Laut gewesen sein dürfte.

Der Verfasser des vorliegenden Artikels macht auf Grund der Daten zahlreicher statistischer Untersuchungen wahrscheinlich, dass es kaum eine Sprache gibt bzw. gegeben hat, in der das *u* eine besonders auffallende Frequenz aufweist.

Er macht darauf aufmerksam, dass das Schwa im PIE ein sehr häufiger Laut war, der in den indoeuropäischen Sprachen meist zu *a*, seltener zu *i* wurde. Eine Parallele dazu bieten die uralischen Sprachen, wo die Frequenz des *ə* hoch ist, und wo *a*-, *u*-, *i*-Entsprechungen zu finden sind.

Auf Grund all dessen hält der Verfasser das *ə* für die ursprüngliche Form, die in den samojedischen Sprachen zu einem grossen Teil zu *a*, im Finnougrischen wieder zu *i* bzw. zu *u* geworden ist.

Im PU rechnet der Verfasser mit folgenden Vokalstrukturen:

a, o, u – a; ä, e, i – ä; ə – a; ə – ä; ə – ə; a, o, u – ə; ä, e, i – ə.

Der Verfasser vermutet, dass in den Wörtern mit *ä*-Stamm ein *ə* > *i*, in denen mit *a*- und *ə*-Stamm ein *ə* > *u*, in der zweiten Silbe ein *ə* > *i*-Wechsel erfolgte.